

УДК 81'373.61=161.2

ЛЕКСИЧНІ ТА СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПЗИТИВІВ ІЗ ПРЕФІКСОЇДАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ

Шемет В. Г.

У статті проаналізовано семантику та структуру префіксоїдних дериватів на позначення розміру, охарактеризовано сполучуваність питомих та запозичених префіксоїдів.

Ключові слова: префіксоїд, композит, сполучуваність, словотвірне значення.

В статье проанализирована семантика и структура префиксоидных дериватов со значением размера, охарактеризована сочетаемость исконных и заимствованных префиксоидов.

Ключевые слова: префиксоид, композит, сочетаемость, словообразовательное значение.

The article under consideration deals with semantics and structure of prefixoid derivatives on denotation of size, compatability of specific and adopted is diacribed prefixoids.

Key words: prefixoid (affixoid in position of prefix), composite, compatability, word formation value.

В українській мові особливе місце серед композитів посідають слова з питомими та іншомовними префіксоїдами зі значенням розміру: **велико-, вузько-, дрібно-, макро-, мало-, мега-, мегало-, мез-, мезо-, коротко-, мікро-, міні-, нано-, напів-, пів-, середньо-, широко-**.

Префіксоїди **макро-, мега, міні-**, як зазначають Г. М. Віняр, В. В. Дяченко, Л. В. Козак, в українській мові виявляють високу активність і утворюють цілі семантичні мікрополя [2; 3; 5]. Так, на думку Л. В. Козак, “вони мають яскравий термінологічний характер і виділяються лише тоді, коли є відповідні безпрефіксні основи або коли ті самі корені приєднують до себе інші префікси чи префіксоїди” [5, с. 7].

Серед префіксоїдів іншомовного походження найпродуктивнішим є **макро-** (< грец. *makros* – довгий, великий), що у структурі композита реалізує двоє значень: – “великий”, “довгий” та “пов’язаний з вивченням або вимірами великих предметів, величин”. Група дериватів на позначення “великий”, “довгий” репрезентовані іменниками, наприклад: *макромолекула* – велика молекула, молекула полімеру; *макросельєф* – великі форми рельєфу земної поверхні, що визначають загальний характер будови великих її ділянок (низовини, гірські хребти, рівнини); *макрофауна* – рештки викопних тваринних організмів, які людина бачить неозброєним оком; *макроспора* – велика спора в різноспорових вищих рослин, а також: *макро модель, макрорайон, макрокоманда, макроконтекст, макрооператор, макроорганізм, макросегмент, макротопонім, макрофонема*.

Друга група дериватів зі значенням “пов’язаний з вивченням або вимірами великих предметів, величин” презентована іменниками: *макроеволюція* – процес еволюції організмів усередині роду, родини та інших систематичних категорій, вищих, ніж вид; *макроекономіка* – економічна наука, що вивчає взаємозв’язки і пропорції розвитку народного господарства в цілому і окремих його галузей; *макрокінетика* – розділ хімічної кінетики, що вивчає вплив процесів переносу речовини і тепла на швидкість хімічних реакцій; *макроклімат* – кліматичні умови в глобальному або регіональному масштабі; *макросистема* – система, що складається з макротіл, доступних для сприймання органами чуттів на відміну від мікросистеми, мікрочастини якої (атом, молекула) недоступні для сприймання органів чуттів; *макроструктура* – структура твердого тіла (мінералу, металу тощо), яку можна побачити неозброєним оком або при невеликому збільшенні за допомогою лупи; *макрофотографування* – фотографування об’єктів невеликого розміру з безпосереднім, порівняно невеликим збільшенням; *макрокосмос*,

макроліквідація, макролінгвістика, макросвіт, макроситуація, макропідхід; а також прикметниками: *макроскопічний* – той (те), якого (що) можна побачити неозброєним оком; *макропористий, макросейсмічний, макросистемний, макроетнічний, макро-економічний*. Формант **макро-** сполучається з іменниковими основами як з конкретним значенням, так і абстрактним.

До продуктивних префіксоїдів належить **мікро-** (< грец. *micro* – малий), що у складних словах реалізує словотвірне значення “малий”, “найдрібніший”. Н. Ф. Клименко відзначає широку комбінаторику цього форманта: “Широка комбінаторика з іншими основами зумовлена абстрактністю його семантики, що визначає малі розміри, величини, пов’язані з вивченням та вимірюванням дуже малих предметів, явищ, одиниць” [4, с. 198]. Префіксоїд бере участь у творенні назв **приладів, інструментів, пристроїв**: *мікрomanipулятор* – лабораторний прилад, за допомогою якого під мікроскопом здійснюють операції над дуже дрібними об’єктами; *мікромтом* – інструмент для одержання тонких зрізів зі спеціально оброблених шматочків органів і тканин для мікроскопічних досліджень; *мікротон* – циклічний прискорювач електронів; *мікрокатор* – прилад для вимірювання лінійних розмірів деталей контактним способом; *мікротерези, мікроперемікач, мікротелефон*; **систем**: *мікросистема* – матеріальна система з мікрочастинок (атомів, нуклонів); *мікроструктура, мікросхема*; **позначення території, простору, приміщень**: *мікрорайон* – комплекс житлових будинків і системи закладів культурно-побутового обслуговування, які задовольняють щоденні потреби населення; *мікрорельєф* – дрібні форми рельєфу, що є окремими деталями форм мезорельєфу і макрорельєфу; *мікроклімат* – 1) клімат невеликої ділянки земної поверхні, наприклад, окремого населеного пункту, річки, болота; 2) *перен.* навколишня обстановка.

Згаданий префіксоїд засвідчений у **назвах одиниць вимірювання малих величин**: *мікробар* – одиниця вимірювання тиску, $10^{(-6)}$ бара; *мікроампер* – одиниця сили електричного струму, $10^{(-6)}$ ампера; *мікроаналіз* – метод аналітичної хімії, за допомогою якого можна виконувати аналіз малих кількостей речовини; *мікросекунда*.

Найвільніше і ширше префіксоїд **мікро-** сполучається іменниковими основами, що позначають конкретні предмети: *мікроавтобус* – автобус невеликих розмірів; *мікромодуль* – мініатюрний модуль – блок радіоелектронної апаратури, що складається з декількох мініатюрних деталей (мікроелементів); *мікрофільм* – фотокопія документа, рукопису, книги тощо, виконана на фотоплівці із зменшенням у десятки і сотні разів; *мікрокнига, мікролампа, мікрокомп’ютер, мікрооб’єктив, мікрофотографія, мікрофотознімок*.

Словотвірну активність **мікро-** виявляє у творенні **назв мінералів, організмів**: *мікроклін* – мінерал групи калієвих польових шпатів класу силікатів білого, рожевого, сірого, інколи зеленого кольору; *мікроорганізм* – загальна назва тваринних і рослинних організмів, які можна побачити під мікроскопом; *мікропорит* – силікатний теплоізоляційний дрібнопористий матеріал; *мікросоми* – білковоліпоїдні тільця клітини субмікроскопічної структури, багаті на рибонуклеїнову кислоту; *мікроспора* – менша спора вищих різноспорових рослин, з якої розвивається чоловічий гаметофіт, наприклад, пилок у квіткових рослин; *мікрочастинка* – частинка дуже малої маси (елементарні частинки, атомні ядра, атоми, молекули); *мікрофлора* – сукупність мікроорганізмів, що існують у певному середовищі – у ґрунті, воді, повітрі, харчових продуктах, організмі людини, тварин і рослин; *мікроелементи* – хімічні елементи, що містяться в рослинних і тваринних організмах у дуже малих кількостях (у тисячних частках відсотка) і які входять до складу ферментів, вітамінів, гормонів та інших біологічно активних сполук; ця лексема має ще значення – мініатюрні деталі (транзистори, діоди), призначені для застосування в мікромодулях. Меншу активність виявляє у творенні **назв хвороб**: *мікроінсульт, мікроінфаркт*.

У словниках зафіксовано (Словник української мови в 11-ти томах, Український орфографічний словник (2002 р.), Новий словник іншомовних слів (2008 р.)) прикметникові композити з префіксоїдом **мікро-** *мікробіологічний, мікроекологічний, мікроелементний, мікроелектронний, мікрокалькуляторний, мікрокапілярний, мікрокліматичний, мікролітражний, мікромініатюрний, мікрокристалічний, мікропроцесорний, макросейсмічний, мікроструктурний, мікрохвильовий, мікрохірургічний* та ін.

Словотвірне гніздо з префіксоїдом **мікро-** поповнюється неологізмами: *мікро-катастрофа, мікrokредит, мікrokонфлікт, мікрорайонування, мікрофотознімання, мікрофотокопіювання* тощо.

Словотвірне значення префіксоїда **міні-** (< англ. *mini*) у композитах – “менший за розміром, довжиною порівняно з названим твірним словом”. Високий ступінь аглютинативності префіксоїда призвів до того, що він почав функціонувати не лише в іменниках з конкретним значенням, зокрема в назвах одягу, а й в іменниках з абстрактним значенням. Найчастіше деривати з цим формантом трапляються “в розмовно-побутовому стилі, звідки вони потрапляють у засоби масової інформації: *міні-гастролі, міні-дослідження, міні-інтерв'ю, міні-фейлетон*. А сполучення **міні-** з назвами, семантика яких несумісна з префіксоїдами кількісно-оцінного значення, веде до творення okazіоналізмів (*міні-держава, міні-республіка*)” [2, с. 1]. В Українському орфографічному словнику (2008 р.) подано слова: *міні-блок, міні-війна, міні-комп'ютер, міні-криза, міні-процесор, міні-трактор, міні-футбол*. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2002 р.) зафіксовано композити *міні-автомобіль, міні-баскетбол, міні-маркет, міні-матч, міні-спідниця, міні-сукня*.

Префіксоїди **мега-, мегало-** (< грец. *meGas* – великий) у композитах відповідають поняттю “великий”, “мільйон”, “велетенський”: Префіксоїд бере участь у творенні **назв одиниць вимірювання**, зокрема: *мегават* – одиниця електричної потужності – 10 в 6 Вт; *мегагерц* – одиниця частоти коливань – 10 в 6 Гц; *мегапарсек* – астр. одиниця виміру космічних віддалей, дорівнює 10 в 6 парсеків; *мегабайт, мегавольт, мегацикл; предметів, споруд, об'єднань: мегалополіс* (мегалополіс) – велетенське місто, яке утворилося внаслідок зростання і фактичного злиття багатьох міст та населених пунктів; *мегарельєф* – найбільші форми рельєфу земної поверхні: материкові виступи, океанічні западини тощо; *мегафон* – рупор для підсилення звуку голосу; *мегакосмос, мегатайл*. В Українському орфографічному словнику (2008 р.) подано лексеми *мегамова, мегапроект, мегасвіт, мегасистема*.

За допомогою префіксоїдів **мез-, мезо-** (< грец. *mesos* – середній, серединний) утворено слова зі значенням “середній”, “помірна величина”: *мезодерма* – середній зародковий листок, властивий зародкам багатоклітинних тварин і людини; *мезорельєф* – загальна назва форм рельєфу суходолу, дна океану і моря середньої величини з коливанням висот від кількох десятків до 100–150 м; *мезосидерити* – залізо-кам'яні метеорити.

Останнім часом починає виявляти словотвірну активність перша частина складних слів грецького походження **нано-** із семантикою “карликовий”. В Українському орфографічному словнику (2002 р.) подано слова *наносекунда* – мільярдна частка секунди; *наносезон*. У Словнику іншомовних слів (2000 р.) зафіксовано лексему *нанорельєф* – найменші форми рельєфу земної поверхні (кротовини, борозни). В Українському орфографічному словнику (2008 р.) реєстр слів з таким префіксоїдом збільшено, зокрема: *наноелектроніка, нанокompресор, нанокomp'ютер, наноманіпулятор, нанопланктон, наноробот* тощо. Отже, регулярність морфеми **нано-**, її семантичний зв'язок з коренем, здатність утворювати продуктивні словотвірні ряди дозволяє говорити про певний ступінь префіксоїдності.

Сполучуваність префіксоїдів зазначеної групи широка. Афіксоїдні деривати утворені за такими словотвірними моделями: “префіксоїд + основа грецького походження” (-дерма, -планктон, -поліс, -сидерити, -фон), “префіксоїд + латинська основа” (-інфаркт, -інсульт, -модуль, -флора), “префіксоїд + французька основа” (-рельєв, -фейлетон), “префіксоїд + основа чеського походження” (-робот), “префіксоїд + основа англійського походження” (-електроніка, -комп'ютер, -фільм). У слові *мікроавтобус* спостерігаємо явище телескопії, бо створено за моделлю: мікро + авто(мобіль) і лат. (*omni*)bus. Під час аналізу словникових статей виокремлено деривати-гібриди, у яких іншомовні префіксоїди поєднуються з питомими основами: *мікробибух, мікрокнига, мікропідхід, мікрорізьбяр, мікроситуація, міні-війна*.

Меншу словотвірну активність у творенні композитів виявляють питомі префіксоїди **середньо-, мало-**. Наприклад, суфіксоїд **середньо-** бере участь у творенні композитів із локативним значенням, проте за допомогою нього можуть утворюватися композити зі значенням **розміру**, зокрема: *середньозернистий, середньокаліберний, середньохвильовий*. Словотвірне значення префіксоїда **мало-** залежить від того, яким значенням прикметника *малий* він мотивується (прикметником у 1 значенні “невеликий розміром, незначний величиною” чи прикметником

у 2 значенні “невеликий кількісно, нечисленний”). До афіксоїдних дериватів зі значенням розміру належать: *малогабаритний* – (спец.) який має малі габарити; *маломірний* – який має невеликий розмір; *малорослий* – невеликий на зріст; невисокий; *малоголінковий, малолітражний* – (у 2 значенні) який має циліндри невеликого робочого об’єму й витрачає мало пального (про автомобіль), малооб’ємний.

Меншу продуктивність префіксоїд виявляє у творенні іменникових дериватів на позначення конкретних предметів. Такі слова функціонують переважно в розмовному мовленні: *малометражка* – (розм.) квартира невеликого метражу; *малосімейка* – (розм.) невелика квартира для сімейної пари або нечисленної сім’ї.

Префіксоїди **велико-, вузько-, дрібно-, коротко-** утворюють малопродуктивні словотвірні ряди: *короткометражний* – який має невелику кількість метрів; *короткохвильовий* – який має хвилю короткої довжини; *великогабаритний* – великий, великого розміру, значних габаритів; *дрібнонасіний* – який має дрібне насіння; *великоблочний, великоголінковий, великопанельний, великоформатний, вузькогорлий, вузькодонний, вузькозадий, вузькооб’ємний, дрібнозубка, дрібноплідний, дрібноплідий, короткопалий, короткоствольний*.

Деривати, що належать до цих словотвірних типів, утворюються на основі словотвірної моделі: прикметникова основа + о + іменникова основа, що ускладнюється прикметниковими суфіксами або не ускладнюється.

Префіксоїд **широко-** у композитах співвідноситься з прикметником *широкий* у 1, 2 значеннях “який має велику ширину”, “займає великий простір”: *широковерхий* – з широкою верхньою частиною; *широковітий, широкобедрий, широковидий, широкодонний, широкогабаритний, широкогіллястий, широкогорлий, широкоекранний, ширококоліїний, ширококостий, широколанний, широколистяний, широкоовальний, широкопанельний, широкополий, широкоорукавий, широкоспинний, широкостітний, широкотрубний, широкоцилінний, широкоформатний, ширококронний*; у 3 значенні “великий у ширину, який не обмежує рухів, просторий”; *ширококрисий* – який має широкі криси (про капелюх, бриль).

Префіксоїди **пів- напів-** утворюють іменникові деривати, якісні властивості яких визначені передусім їхніми розмірами: *півбарка* – барка невеликого розміру; *півбаркас* – баркас невеликого розміру; *півжупан* – короткий жупан; *піваркуш* – шматок паперу, що має розмір половини аркуша; *півповерх* – невисокий, зменшеної височини поверх; *півпальто* – пальто, коротше від звичайного; *піввідерко* – невелике відро тощо.

Отже, виконаний структурно-семантичний аналіз засвідчив, що в процесі творення дериватів з префіксоїдами на позначення розміру беруть участь як іншомовні, так і питомі префіксоїди. Продуктивним способом творення цих слів є основоскладання. Одні префіксоїди мають безпосереднє вираження розміру, інші виражають це значення опосередковано, залежно від того, з якою основою сполучаються.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – 2-ге вид., оновл. – К. : Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
2. Віняр Г. М. Розвиток системи дериваційних засобів на базі кореневих морфем [Електронний ресурс] / Г. М. Віняр. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1736/1/04vgmbkm.pdf>. – Назва з екрана.
3. Дьяченко В. В. Слова з компонентами микро- и мини- в современном русском языке // Русское языкознание. – 1987. – Вып. 14. – С. 29–34.
4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк ; НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
5. Козак Л. В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект): дис. канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Козак Л. В. – Дніпропетровськ, 2002. – 171 с.
6. Новий словник іншомовних слів : близько 40000 слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом’як, А. А. Дем’янюк / за ред. Л. І. Шевченка. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.
7. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. : Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
8. Український орфографічний словник : близько 143 000 слів / уклад. : М. М. Пещак та ін. – 3-тє вид., перер. і доповн. – К. : Довіра, 2002. – 1006 с.